

MURAD ƏMƏNOV
Bakı Dövlət Universiteti
murad962019@mail.ru

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN DİLİNDƏ ÜMUMİŞLƏK SÖZLƏR

Açar sözlər: obrazlı ifadə, lüğət tərkibi, ümumişlək sözlər, üslubi məqsəd, xüsusi leksika

Key words: figurative expression, vocabulary composition, generalized words, stylistic purpose, special lexicon

Ключевые слова: образное выражение, композиция словаря, обобщенные слова, стилистическая цель, специальная лексика

Dildə işlənən bütün sözlər dilin lüğət tərkibini formalaşdırır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini təşkil edən sözlər təkcə mənşəyinə görə deyil, eyni zamanda işlənmə dairəsi baxımdan da fərqlənir. Məlumdur ki, dildən istifadə edən insanların hər birinin elmi, dünyagörüşü və peşəsi eyni deyil, buna görə də insanlar bir-birlərindən fərqli lüğət ehtiyatına malikdir və dildən müxtəlif səviyyələrdə istifadə edirlər. Bəzən bizə elə gəlir ki, dilin fonetika və qrammatikasından fərqli olaraq leksikasında sistemlilik zəifdir. Dilin lüğət tərkibinə nəzər saldıqda müxtəlif leksik qatlarla rastlaşırıq. Azərbaycan dilinin leksikasındakı sözlər işlənmə dairəsinə görə aşağıdakı qruplara bölünür: 1. Milli və alınma sözlər; 2. Terminlər və ümumişlək sözlər; 3. İdiomatik və qeyri-idiomatik leksika; 4. Ekspressiv və qeyri-ekspressiv leksika; 5. Neytral və üslubi çalarlı leksika

Ümumişlək sözlər dilin leksik tərkibinin, başlıca olaraq, əsas hissəsini təşkil edir və ən zəruri, həyati anlayışları əks etdirir [1, 211]. M.Şəhriyar şeirlərinin lüğət tərkibinin əsas hissəsi ümumişlək sözlər bazasında formalaşır. Ümumişlək sözlər Şimalı və Cənublu bütün Azərbaycanda dildən istifadə edən insanların əksəriyyəti üçün anlaşılan sözlərdən ibarətdir. Ümumişlək sözlər təkcə milli mənşəli sözlərdən ibarət deyil, eyni zamanda milli sözlərimiz səviyyəsində geniş işləkliyə malik olan alınma sözlər də bura daxildir. Ümumişlək sözlər dilin lüğət tərkibinin daha az dəyişən, sabit hissəsidir. Ümumişlək sözlər Azərbaycan dilinin bütün üslubiyyət sistemində, o cümlədən də bədii üslubda mühüm rol oynayır və dilin əsas lüğət fonduna daxildir.

“Belə ki, ümumişlək sözlərlə bədii əsərlərdə ən sadə, təbii və zəruri hadisələr haqqında geniş məlumat verilir və ətraflı təsvir olunur. Bədii əsərlərdə hadisələrin, obrazların, mənzərələrin bədii və obrazlı təsvirini sadə,

aydın, anlaşılıqlı sözlərlə ifadə etmək mümkündür. Bunlar eyni zamanda xüsusi üslubi rəngarəngliyə malik sözlər və ifadələrin meydana çıxmasında mühüm rol oynayır. Əsas vasitə kimi özünü göstərir” [3, 11].

Söz sənətkarı ümumişlək sözlərdən istifadə etməklə bədii əsərdə müxtəlif poetik lövhələr yaradır. M. Şəhriyar şeirlərindən gətirdiyimiz nümunələrə nəzər salaq: Dur nəfəs qapısın bir açaq, Nəbi // Bu sınıq qanadla bir uçaq, Nəbi // Ay qoçaq Nəbi // Qazamat istidi yata bilmisən // Analar beşiyin sata bilmisən // Öz ata yurdunu ata bilmisən // Qeyrətin qurbanı, ay qoçaq Nəbi // Ay qaçaq Nəbi // Haralı olmalı? Bilə bilmədik // Ləkəsin bu qanın silə bilmədik // Bir də biz bu yana gələ bilmədik // Arazın suyundan bir içək, Nəbi // Qeyrətin quranı, ay qoçaq Nəbi! [4, 90]; Qardaşların gözündən öp // Bəxtiyarın üzündən öp // Səmədin də sözündən öp // Mən də təkəm, sizə qurban // Tək canım hammuza qurban! [4, 88]; Heydərbaba, gəldim səni yoxluyam // Bir də yatam, qucağında yuxluyam // Ömrü qovam, bəlkə burda haxlıyam // Uşaqlığa deyəm: bizə gəlsən bir // Aydın günlər, ağlar yüzə gülsən bir! [4, 48].

Aydın görünür ki, yuxarıdakı bədii nümunədə nəfəs, sınıq, qanad, ana, qoçaq, qeyrət, yatmaq, biz, gəlmək, gülmək, uşaq, yatmaq, içmək, öpmək, can, üz, qeyrət, su, qan və s. sözlər mənası hər birimizə məlum və anlaşılıqlı olan ümumişlək sözlərdir, eyni zamanda beytlər də məhz bu sözlər üzərində qurulmuşdur. Şair asan, anlaşılıqlı və gündəlik işlətdiyimiz sözlər əsasında öz fikirlərini ifadə etmişdir. Ümumişlək sözlər bədii mətnlərin dilindəki üslubi məqsədlə istifadə olunan arxaik sözlər, alınma sözlər, neologizmlər, dialekt sözlər və s. sözlərin mənasının açılmasında, üslubi keyfiyyətlərinin müəyyən olunmasında da mühüm rol oynayır. Məsələn: Sitarəmmə nəzickləri yapardı // Mirqadir də hərdən birin qapardı [4, 46]; Özü kəsmiş şişəki, həm bişirib, həm düşürüb // Pilovun da dadaşı Möhsün əmoğlu bişirib [4, 68]; Nə tək Təbrizin, Azərbaycanın fəxri Fəxriyyə // Gedib eldən uzaq düşdü əzizlərdən iraq öldü [4, 94]; Behiştimiz cəhənnəm olmaqdadır // Zilhiccəməz məhərrəm olmaqdadır [4, 39]; Onda gördün ulaq ayaq saxladı, // Dağa baxıb qulaqların saxladı [4, 42]; Xanım nənəm naxoş olan il idi // Qış var ikən külək idi, yel idi; Sanki qanad verdin yelə, nəsimə // Hər tərəfdən səs verdilər səsime [4, 54].

Aydın görünür ki, M.Şəhriyarın şeirindən verilən bu bədii parça ümumişlək sözlərdən təşkil olunmuşdur. Lakin birinci və ikinci misrada nümunədə dialekt sözlər (nəzik, dadaş), üçüncü və dördüncü nümunədə arxaik sözlər (behişt, iraq) və dördüncü və beşinci nümunədə isə evfemizmlər (ulaq, naxoş) işlənmişdir ki, bunların da mənaları və üslubi səciyyəsi ümumişlək sözlər vasitəsilə bizə aydınlaşır.

Hər hansı bir inkişaf etmiş dilin lüğət tərkibi üslubi baxımından müxtəlif hissələrə ayrılır. Lüğət tərkibini təşkil edən sözlərin bir qismi neytral, bir qismi isə üslubi çalarlı olur. Dildə olan üslubi çalarlı sözlər neytral leksika

ilə müqayisə edilərək müəyyənləşdirilir. “Sözün leksik, həqiqi mənası onun neytral mənasıdır. Söz neytral mənada hər cür mətnə işləyə bilər, ondan termin kimi də istifadə edilir, sözün müəyyən məqsəd üçün ilkin, leksik mənasında yox, törəmə, çox vaxt köçürmə mənada işlənməsi zamanı aldığı yeni məna onun üslubi mənasıdır” [6, 25]. Qeyd etdik ki, bədii mətnə üslubi səciyyə daşıyan sözlərin xüsusiyyətləri ümumişlək sözlərlə yanaşı işləyərkən bəlli olur, amma ümumişlək sözlər bu üslubi səciyyəyə malik olmur, ona görə də yuxarıda verdiyimiz sitatdan da gördüyümüz kimi bəzən dilçilikdə “neytral leksika” da adlandırılır. Bu sözlərin “neytral leksika” adlanması onların zəif leksika kimi başa düşülməsinə yol açır.

Lakin məlumdur ki, ümumişlək sözlərin hamısı üslubi səciyyədən tamamilə uzaq deyil. Bəzən söz sənətkarı bədii mətnə ümumişlək olan sözü elə ustalıqla istifadə edir ki, təbii ki, bu söz həmin zaman üslubi səciyyə qazanmış olur. Məsələn: Bu gecə daradı ahım qəfəsi // Ah çəkib Araza saldım nəfəsi [4, 136]; Gedib çöldəki heyvana yalvaraydıq // Ki gəlsin bizi alsın insan əlindən [4, 109]; Mən də yaman saralmışam, solmuşam // Dolandıqca dərdə-qəmə dolmuşam [4, 107]; O ala göz oyanmadı ki, mənim // Bəxtimi min kərə oyatmışdı [4, 97]; Səni bayquşlar alqışlar, Dəli viranəni xoşlar // Dolan əqlə səni boşlar // İçi boşla dolan dünya [4, 135]. Yuxarıdakı nümunələrdə işlənen “daradı”, “yalvarmaq”, “saralmaq”, “solmaq”, “oyanmaq”, “alqışlamaq” sözləri tamamilə ümumişlək sözlərdir, lakin bu sözlər ətrafındakı sözlər vasitəsilə ümumişləkliyindən müəyyən dərəcədə uzaqlaşaraq üslubi xüsusiyyətlərin ifadəsinə xidmət etmişdir.

Nümunələrdən görürük ki, Şəhriyar ümumişlək sözlərdən istifadə etməklə necə dərin mənalar ifadə etmiş, sənət əsərləri yaratmışdır. “Bu baxımdan ustad Şəhriyarın dili öz sələfi olan Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin dili ilə yaxınlaşır. Adı danışmaq materialının ədəbi dil üçün yaradığını Vaqif təcrübə cəhətdən aydın şəkildə göstərdi və işlətməyi dəb saldı. Ancaq Vaqif bu işdə müəyyən istisnaya yol verdi, danışmaq dilinin ifadələrini müəyyən həddə çərçivəsinə saldı: burada ölçü ondan ibarətdir ki, lirik nitq mühiti zədələnməsin, bədii nitq qeyri-ədəbi istiqamətə düşməsin” [2, s. 87].

Şəhriyarın dilinə də nəzər saldıqda məhz bu nizam intizamı və ölçünü aydın şəkildə görə bilərik. Bununla yanaşı Şəhriyar Vaqifdən fərqli olaraq yeni bir addım ataraq müəyyən bir həyat hadisəsinin daha əyani və canlı şəkildə təsvir etmək üçün həmin sözlərin istifadə olunduğu canlı danışmaq dilini ədəbi dilə daxil edir: Kəcavəylə bu çaydan çox keçmişik // Bu çeşmələrdən nə sular içmişik // Bu yoncalıqlarda kəsib biçmişik // Çəpişləri qıdıqlayan günlərim // Çəpiş kimi oynaqlayan günlərim [4, 51]; Axşam başı naxırçılar gələndə // Qoduqları çəkib vurardıq bəndə // Naxır keçib yetəndə kəndə // Heyvanları çılpaq minib qovardıq // Söz çıxsaydı sinə gərib sovardıq [4, 42]; Ay qardaşlar mənə bir əl yetirin // Yüküm ağırdı çata

bilməyirəm // Təbi-şerimdə dayanıb soncuq atır // Mən də ki, soncuq ata bilməyirəm [4, 62]; Vərzəğandan armudsatan gələndə // Uşaqların səsi düşərdi kəndə // Biz də bu yandan eşidib biləndə // Şıllaq atıb bir qışqırıq salardıq // Buğda verib armudların alardıq [4, 43].

Şəhriyar şeirinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, şair ümumişlək sözləri məişət leksikasının qrammatik göstəricilərindən ayırmadan onları şeirdə istifadə edir. Bu səbəbdən də şeirin dili daha canlı və daha təbii olur. Məsələn: Heydərbaba mərd oğullar doğginən // Namərdlərin burunların ovginən // Gədəklərdə qurdları tut boğginən // Qoy quzular ayın şayın otlasın // Qoyunların quyruqların qatlasın [4, 48]; Heydərbaba, çəkdin məni gətirdin // Yurdumuza, yuvamıza yetirdin // Yusifivi uşaq ikən itirdin // Qoca Yəqub, itmişsəm də tapıbsan // Qavalıyıb qurd ağzından qapıbsan [4, 49]; Xoşginabı yaman günə kim salıb? // Seyidlərdən kim qırılıb, kim qalıb? // A Mirqafar dam-daşını kim alıb? // Bulaq genə gəlib gölü doldurur? // Ya quruyub, baxçaları soldurur? [4, 45]; Evlər qalır, ev sahibi yox özü // Ocaqların ancaq işıldar közü // Gedənlərin az-çox qalıbdır sözü // Bizdən də bir söz qalacaq, ay aman! // Kimlər bizdən söz salacaq, ay aman! [4, 55]. Yuxarıda verilmiş bədii nümunələrin başdan-başa ümumişlək sözlərdən ibarət olduğunu görürük. Şair gündəlik məişətdə istifadə etdiyimiz leksikadan bacarıqla istifadə edərək öz fikir, duyğularını, hisslərini və xatirələrini əyani, obrazlı və bədii şəkildə oxucuya təqdim etmişdir.

Bələliklə də, Şəhriyar xalqın özünəməxsus adi məişət sözlərinə bədii nitq mühitinin poetik axarında yeni funksional təyinat qazandırmış, sözlərin gizli qalmış xəlqi mənalərini aktualaşdıraraq yenidən xalqa təqdim etmişdir [5, s. 39].

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985, 408 s.
2. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı, Maarif, 1979, 294 s.
3. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, "Maarif", 1988, 308 s.
4. Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Avrasiya Press", 2004, 480 s.
5. Nağıyeva D. Şəhriyarın dili. Bakı, "Adiloğlu", 2011, 236 s.
6. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı, "Nurlan", 2004, 428 s.

M.Amanov

Common words in mahhammadhouseyn shahriyar's language.

Summary

All the words spoken in the language form the composition of the language. When we look at the vocabulary of the language, we come across different lexical strata. The words in the lexicon of the Azerbaijani language are divided into the following groups: 1. National and acquired words; 2. Terms and general words; 3. Idiomatic and non-idiomatic lexicon; 4. Expressive and non-expressive lexicon; 5. Neutral and poetic words. The vocabulary of any advanced language is divided into different parts in terms of styles. Some of the words are neutral and some expressive. The poets and writers creates various poetic boards in artistic works with using common words. Common words play an important role in all stylistic systems of Azerbaijan, including artistic styles, and are included in the main vocabulary fund of the language. In this article we will talk about the expressive possibilities of words.

M.Аманов

Общие слова в языке махаммадхусейна шахрияра

Резюме

Все слова, произнесенные на языке, составляют состав языка. Когда мы смотрим на словарь языка, мы сталкиваемся с различными лексическими слоями. Слова в лексиконе азербайджанского языка делятся на следующие группы: 1. Национальные и приобретенные слова; 2. Условия и общие слова; 3. Идиоматическая и неидиоматическая лексика; 4. Выразительная и не выразительная лексика; 5. Нейтральные и поэтические слова. Словарь любого продвинутого языка делится на разные части по стилям. Некоторые из слов являются нейтральными и выразительными.

Поэты и писатели создают различные поэтические доски в художественных произведениях с использованием общих слов. Общие слова играют важную роль во всех стилистических системах Азербайджана, в том числе в художественных стилях, и включены в основной словарь языка. В этой статье мы расскажем о выразительных возможностях слов.

Rəyçi: Sənubər Abdullayeva
Filologiya elmləri doktoru, professor